

Construir i ocupar el territori. La gènesi de la frontera septentrional del Xarq al-Àndalus des de la perspectiva cristiana (s. XII-XIII)

Vicent Royo Pérez

Universitat Rovira i Virgili
Centre d'Estudis del Maestrat

Ponència presentada a les XV Jornades d'Estudi del Maestrat (Xert, 7-9 d'octubre de 2016)

RESUM

AQUEST ARTICLE ANALITZA LA GÈNESI DE LA FRONTERA SEPTENTRIONAL DEL XARQ AL-ÀNDALUS ENTRE LA MEITAT DEL SEGLE XII I LA CONQUESTA DEL SEGLE XIII. GRÀCIES A L'ESTUDI DE LA DOCUMENTACIÓ CRISTIANA ANTERIOR A LA CONQUESTA I LES INVESTIGACIONS ARQUEOLÒGIQUES DESENVOLUPADES EN LES DARRERES DÈCADES, ÉS POSSIBLE DISCERNIR L'ARTICULACIÓ TERRITORIAL D'AQUESTA FRANJA DE TERRITORI, QUE ÉS A L'ORIGEN DE LES COMARQUES DEL MAESTRAT I ELS PORTS.

PARAULES CLAU: AL-ÀNDALUS, FRONTERA, CONQUESTA I COLONITZACIÓ, EL MAESTRAT, ELS PORTS, EDAT MITJANA

RESUMEN

ESTE ARTÍCULO ANALIZA LA GÉNESIS DE LA FRONTERA SEPTENTRIONAL DEL SHARQ AL-ÁNDALUS ENTRE MEDIADOS DEL SIGLO XII Y LA CONQUISTA DEL SIGLO XIII. GRACIAS AL ESTUDIO DE LA DOCUMENTACIÓN CRISTIANA ANTERIOR A LA CONQUISTA Y LAS INVESTIGACIONES ARQUEOLÓGICAS DESARROLLADAS EN LAS ÚLTIMAS DÉCADAS, ES POSIBLE DISCERNIR LA ARTICULACIÓN TERRITORIAL DE ESTA FRANJA DE TERRITORIO, QUE ESTÁ EN EL ORIGEN DE LAS COMARCAS DE EL MAESTRAT Y ELS PORTS.

PALABRAS CLAVE: AL-ÁNDALUS, FRONTERA, CONQUISTA Y COLONIZACIÓN, EL MAESTRAT, ELS PORTS, EDAD MEDIA

ABSTRACT

THIS ARTICLE ANALYSES THE ORIGIN OF SHARQ AL-ANDALUS NORTHERN BORDER FROM THE MID-TWELFTH CENTURY TO THE CONQUEST THAT HAPPENED DURING THE THIRTEENTH CENTURY. THANKS TO THE STUDY OF CHRISTIAN SOURCES BEFORE THE CONQUEST AND THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH DEVELOPED DURING THESE LAST DECADES, IT IS POSSIBLE TO DIFFERENTIATE THE TERRITORIAL STRUCTURE OF THIS STRIP OF LAND, WHICH IS IN THE ORIGINS OF THE EL MAESTRAT AND ELS PORTS REGIONS.

KEYWORDS: AL-ANDALUS, BORDER, CONQUEST AND COLONISATION, EL MAESTRAT, ELS PORTS, MIDDLE AGES

1. Introducció

La conquesta del regne de València és una fita històrica ben coneguda per tots, perquè l'empresa encapçalada pel rei Jaume I a aquell llunyà segle XIII esdevé l'origen del País Valencià actual. Des de fa segles, historiadors de tota mena han dirigit la seua mirada a aquest important procés de constitució del regne de València des de diferents punts de vista i la tasca que tots i cadascun d'ells han dut a terme ha esta realment fructífera, perquè el coneixement que se n'ha assolit és força exhaustiu.¹ Almenys en el plànol general, perquè, si centrem la nostra atenció en l'àmbit local o comarcal, els dubtes comencen a brollar de manera sistemàtica arreu del territori i, al nostre entendre, són dos els motius que hi ha al darrere d'aquestes vacil·lacions. D'una banda, la manca de documentació específica no permet conèixer en determinats indrets els fets concrets de la conquesta ni tampoc el bastiment del nou model social. De l'altra, allà on sí hi ha un volum d'escriptures acceptable, les explicacions que s'han fornint de vegades aporten més foscor que clarícies. En aquest darrer supòsit, si bé és cert que s'han clarificat molts dels episodis, altres han estat objecte d'interpretacions diverses i, fins i tot, contradictòries, que no han contribuït a esclarir la problemàtica que es genera després de la conquesta en relació a la implantació del nou ordre agrari.²

---

1 Elaborar un llistat de totes les aportacions fetes en relació a la fundació del regne de València és una tasca que supera amb escreix els límits d'aquest treball. Per aquest motiu, remetem a les obres de Torró (2006) i Guinot (2012) per tenir-ne una visió general.

2 En el cas de la comarca del Maestrat, aquesta problemàtica és ben perceptible, ja que la implantació de la nova societat feudal i els mecanismes d'extracció de renda de la classe senyorial han estat analitzats amb deteniment en treballs com el de Guinot (1986), però resten per clarificar moltes de les qüestions relatives als anys de la conquesta. Darrerament, Royo (2017: 32-42) ha assajat fer una reconstrucció del

Tradicionalment, els especialistes sempre han tendit a separar-se en dos blocs ben distingits: per un costat, hi ha els que estudien la societat musulmana fins el segle XIII i, per l'altre, apareixen els que se centren a analitzar la societat feudal del regne de València a partir de l'ocupació del Dos-cents. Només uns pocs fan l'esforç d'entrellaçar ambdues èpoques i d'atendre eixos moments de transició, que no sempre són fàcils d'interpretar. Ara bé, al nostre parer, és necessari que dirigim la mirada a la centúria anterior a la conquesta –sempre que siga possible– i que establim els ponts de contacte pertinents entre dues etapes que s'han separat de manera radical. És cert que es produeix una ruptura evident amb la campanya militar que serveix per convertir el regne de València en un estat de la Corona d'Aragó, però només si atenem els esdeveniments del segle anterior a la conquesta podem trobar resposta a molts problemes que no es poden solucionar si únicament es té en compte la documentació generada del 1231-1232 endavant.³

Més encara, aquesta atenció a les dècades precedents a la conquesta és estrictament obligatòria en regions de frontera, com són les comarques dels Ports i el Maestrat, perquè la posició geogràfica i la confluència de models socials distints tenen una repercussió cabdal en l'organització posterior, tant a nivell social com també territorial, polític, econòmic i cultural. Les dues regions, encara poblades per musulmans, són terra de frontera amb Catalunya i Aragó des de mitjan segle XII i, per tant, esdevenen el focus d'un intercanvi constant durant quasi un centenar d'anys. Açò deixa una sèrie de petjades que ajuden a perfilar amb més nitidesa algunes de les pautes d'articulació del nou ordre agrari una vegada es produeix la conquesta cristiana del Dos-cents, perquè feudals i andalusins articulen models diferents d'interpretació de les estructures socials, territorials, polítiques i econòmiques que convergeixen un únic espai comú.

Per un costat, després de cinc segles de presència ininterrompuda a la regió, els musulmans han construït una vertebració del paisatge les traces de la qual són ben presents quan arriben els cristians i, fins i tot, encara avui dia. Per l'altre, els feudals, mentre ocupen les posicions de més al nord, obtenen un coneixement cada vegada més precís del territori que tenen intenció de prendre als seus veïns del sud. Més encara, al mateix temps que hi conviuen, comencen a elaborar una estructuració de l'espai que intentaran implantar una vegada l'ha-

---

procés d'ocupació de les terres de la comarca, on també aborda les dificultats generades per les diverses interpretacions fetes sobre els mateixos documents de l'època de la conquesta

3 Aquest mateix plantejament s'ha seguit, però a la inversa, per tal de desxifrar l'organització de les zones rurals del Xarq al-Àndalus abans de la conquesta cristiana. Les fonts musulmanes són escasses i, doncs, les recerques s'han hagut de recolzar en la documentació produïda pels cristians a partir de l'ocupació amb la finalitat de copsar les possibles similituds i diferències entre una època i l'altra. Segueixen aquesta línia de treball els estudis de Bazzana i Guichard (1986: 175-184); i Bazzana i altres (1988).

gen ocupat, sempre conservant les petjades andalusines, que són reinterpreta- des i readaptades als nous paràmetres mentals que importen els conqueridors. Existeix, doncs, una realitat molt complexa i, per tant, és necessari escometre l'estudi de la zona septentrional d'allò que els musulmans anomenaven el Xarq al-Àndalus –és a dir, la part més oriental de la península Ibèrica– en el segle anterior a la conquesta per poder conèixer amb més detall les vicissituds que s'esdevenen a partir de l'ocupació.

Abans, però, d'entrar en matèria, s'ha de fer una darrera precisió, que determina el plantejament de l'estudi. Malauradament, els testimonis escrits produïts per la societat andalusina que han arribat fins els nostres dies són escassos i fragmentaris, reduïts a un conjunt de cròniques i descripcions geogràfiques que ajuden ben poc a perfilar l'organització de l'espai de frontera amb els regnes cristians del nord en l'època anterior a la conquesta. En canvi, són molt més nombrosos els documents confegits pels feudals i, per tant, la visió que podem oferir sempre parteix amb aquest biaix insalvable, de manera que tot allò que es puga dir s'ha d'interpretar amb la màxima cautela possible.⁴ Aquest incís és el que ajuda a explicar el títol que se li ha donat al treball i, especialment, l'esquema adoptat en les pàgines que segueixen, ja que l'estudi de la zona de frontera del Xarq al-Àndalus amb Catalunya i Aragó s'ha dut a terme des de la perspectiva cristiana.

2. L'expansió dels regnes cristians

Des de la fi del segle XI, Aragó i Catalunya duen a terme un procés d'expansió de les seues fronteres que assoleix un dels seus moments més àlgids a mitjan de la centúria següent. Els cristians experimenten en aquesta època un procés de creixement social, polític i econòmic a nivell intern que els impulsa a expandir els seus dominis cap a les regions més meridionals. Hi ha fam de terres entre una població cristiana que no deixa de créixer i les conseqüències les sofreixen uns musulmans del sud que travessen per una època de grans dificultats a tots els nivells.

D'entrada, la desestabilització que provoca la desfeta dels almoràvits en les dècades centrals del segle XII possibilita als cristians situar la frontera dels regnes septentrionals a la línia que marca el riu Ebre, aproximadament. El comte Ramon Berenguer IV aprofita el context d'incertesa en el món andalusí i, ajudat per nobles i eclesiàstics d'Aragó i Catalunya, culmina una primera gran etapa

---

⁴ Aquesta problemàtica ja fou plantejada per Guichard (2001: 19-45), que insistí en la necessitat de dur a terme una recerca arqueològica que permetia suplir la mancança de documentació escrita.

d'extensió d'ambdós països amb una sèrie de conquestes que esdevenen les fites principals de tot el procés. Així, doncs, el 1148, els cristians prenen Tortosa; el 1149, és el torn de Lleida; i dos anys més tard, Ramon Berenguer IV sotmet la població musulmana que és predecessora d'Alcanyís.

Tot seguit, l'avanç cristià es deté i només es reprenen les conquestes en dos moments concrets del darrer quart del segle XII, com són la caiguda del règim d'Ibn Mardanix a les províncies de València i Múrcia el 1172 i la fi del mandat d'Abu-Yússuf Ya'qub al-Mansur, tercer califa almohade, el 1199.⁵ Així, doncs, arribats a la fi del segle XII, les ocupacions permeten dibuixar una zona de domini cristià que segueix la línia que es pot traçar entre Cantavella i Fontdespatla, és a dir, els llocs que bordegen el que serà el terme general de Morella. De la mateixa manera, s'ocupa també una posició més endinsada en els dominis musulmans, ja que el 1180 Alfons el Cast fa concessió del *castrum de Olocau, propre satis de Morella*, a l'orde de l'Hospital.⁶ Amb aquest seguit de conquestes, resta perfilada la línia fronterera entre els regnes cristians i els territoris musulmans a les darreries del segle XII, que es manté vigent fins la tercera dècada de la centúria següent.⁷

Una vegada ocupats tots aquests llocs, s'han de consolidar les conquestes i, en conseqüència, a banda de les campanyes militars, al llarg de la segona meitat del segle XII i, sobretot, a la fi de la dita centúria hi ha altres empreses de major envergadura que serveixen per garantir l'ocupació. Els feudals comencen a colonitzar aquestes terres i açò es tradueix en la fundació d'una sèrie de viles que omplien progressivament l'espai de frontera. Així, Alcanyís rep la preceptiva carta pobla el 1157, s'intenta colonitzar Mont-roig de Tastavins el 1185 i Camarón obté el document respectiu el 1194.⁸ De la mateixa manera, es procedeix a poblar els espais rurals, a través de la concessió de les escriptures pertinents a Vall-de-roures (1183), Fontdespatla (1188), Pena-roja de Tastavins (1196), Villarluego (1197) i Castellote (1198). Amb tot, el procés d'instal·lació dels colons no sempre resulta senzill i, de fet, només tenen èxit els intents que es fan a les zones planes,

5 En concret, s'han pogut documentar les conquestes de les terres del Matarranya entre 1165 i 1168, Cantavella i Castellote (1168-1169), Terol (1171), i Fontdespatla i Vall-de-roures (1175) en una primera etapa, mentre que hi ha les ocupacions de Villarluego (1194), Mirambell (1195) i Bordón (1196) en un segon moment.

6 Aquesta darrera concessió d'Olocau s'ha de prendre amb cautela, perquè no es pot saber a ciència certa si el castell ja havia estat ocupat pels cristians el 1180 o només es tractava d'una donació als hospitalers per a quan fóra conquerit. Teniu el document en Archivo Histórico Nacional (endavant, AHN), OO. MM., Montesa, llibre 543-C, f. 30. Ha estat editat en Díaz Manteca (1980: 51-53).

7 Teniu més detalls del procés d'avanç de les conquestes cristianes i, sobretot, les successives fases per les que travessa la societat andalusina des de mitjan segle XII en Guichard (2001: 113-144).

8 El lloc de Camarón, desaparegut avui dia, s'ha situat tradicionalment entre el Mas de las Matas, Aiguaviva i La Ginebrosa, en la confluència dels rius Bergantes i Guadalopec, en el Tossal de Santa Flora (Martín i Serrano, 1984). La referència a les respectives cartes de poblament en Ubieta (1977: 63-74).

perquè els assajos realitzats als indrets de muntanya fracassen i s'ha d'esperar a mitjan segle XIII per a què la colonització comence a collar a les zones rurals del Baix Aragó.⁹

Si anem al vessant de la frontera amb Catalunya, la situació és quasi idèntica. En una primera etapa, al recer de la conquesta de Tortosa, els cristians ocupen Amposta (1150), Godall (1153) i Mas de Barberans (1155), mentre que també es deu produir aquests anys la presa de la Ràpita. Ara bé, a diferència del que passa a Aragó, al sud de Catalunya es basteix un gran centre urbà que condiona la dinàmica d'avanç territorial. La colonització de la ciutat de Tortosa i tot el seu terme general deu absorbir la pràctica totalitat dels contingents de població que es dirigeixen a la frontera i, en conseqüència, no hi ha la possibilitat de seguir amb el procés d'expansió més al sud.¹⁰ Així mateix, els conqueridors han fet arribar els límits dels seus dominis fins un accident geogràfic que serveix de frontera natural, com és el riu de la Sénia. A l'altre costat, hi ha una sèrie de fortificacions andalusines que garanteixen la defensa d'aquesta zona i, doncs, es crea una franja de confluència que separa els territoris controlats pels uns i pels altres.

3. La regió septentrional del Xarq al-Àndalus des de mitjan segle XII

Mentre els cristians protagonitzen aquesta expansió, la situació que viuen els seus veïns del sud no és ben bé la mateixa, ni molt menys. Des de mitjan segle XII, la societat d'al-Àndalus travessa per un intens procés de descomposició a tots els nivells, motivat per les lluites internes i el retrocés al davant dels cristians. L'arribada al poder de València i Múrcia d'Ibn Mardanix –que s'alia amb els cristians– el 1147 i l'adveniment posterior dels almohades serveix per contenir l'empenta dels feudals, ocupats també a colonitzar els territoris que ja han pres als enemics. Tanmateix, a partir dels primers anys del segle XIII, els successius califes no són capaços de forjar una estructura de poder vertaderament forta que pugui integrar a tot el cos social andalusí i, sobretot, que tinga la capacitat de fer front a la pressió dels cristians. La conseqüència de tot açò és la desfeta progressiva del règim almohade. En endavant, només les dificultats per les que travessen els regnes del nord aturen el procés d'expansió dels feudals.¹¹ Això no

9 De fet, l'intent de poblar Mont-roig amb la carta pobla del 1185 fracassa i, el 1209, Pere el Catòlic ha de transferir la vila a l'orde de Calatrava per a consolidar el poblament, que els frares assagen mitjançant la concessió d'una nova carta de poblament el 1231. Un altre bon testimoni de totes aquestes dificultats és el despoblament definitiu de Camarón a la fi del segle XIII, just una centúria després d'haver fundat la vila. Una anàlisi més profunda del procés de colonització del Baix Aragó en Laliena (1987: 27-45).

10 Teniu més detalls sobre la conquesta de Tortosa i el procés de colonització posterior en Virgili (2001).

11 A la Corona d'Aragó, Pere el Catòlic mor el 1213 a la batalla de Muret i Jaume I és encara menor d'edat –té només cinc anys–, mentre que, a Castella, ocorre el mateix després del traspàs d'Alfons VIII el 1214, quan

evita, però, que s'accentuen les lluites internes a al-Àndalus, que s'agreugen a partir del 1224 i que, finalment, fan caure el règim almohade quatre anys més tard. Els seus successors tampoc no són capaços d'afrontar amb èxit l'ofensiva dels feudals i, a terres valencianes, comencen a sucumbir al davant de la superioritat militar dels cristians a partir del 1231.¹²

Açò a nivell general, perquè per a l'àmbit local i comarcal els documents musulmans coetanis per al període de domini almohade són inexistents. Es pot intentar, però, fer una reconstrucció de la xarxa de poblament de la regió septentrional d'al-Àndalus gràcies a la informació proporcionada per diversos documents de l'època de la conquesta i altres evidències arqueològiques que ajuden a perfilar les dades aportades per les escriptures cristianes. Per dur a terme aquesta tasca, és imprescindible atendre el pacte que signen el 1229 Jaume I i Abu Said, últim governador almohade de València, a través del qual el segon es compromet a ajudar al primer en la conquesta del futur regne de València.¹³

Segons aquest acord, Said lliurarà al rei la quarta part de tot allò que prenga a terres valencianes –que passarà a ser sota el seu domini– i també s'encarregarà d'ocupar els castells de Peníscola, Morella, Culla, Alpont, Xèrica i Sogorb, que després deixarà sota la custòdia d'un noble aragonès com a garantia de la seua promesa. Així, doncs, a banda de les clàusules concretes del document, es pot pensar que, en eixe moment previ a la conquesta cristiana, la defensa de la regió septentrional del Xarq al-Àndalus està garantida per aquest cinturó de fortaleses. A les contrades més septentrionals, caldria afegir altres castells de menor entitat, com ara els de Xivert, Polpís, Cervera, les Coves, Ares, Benifassà i Cabres, possiblement obviats en aquest acord per la seua menor importància respecte als anteriors.

D'aquesta manera, l'articulació del territori descansa sobre l'estructura formada per un conjunt de castells o *husûn*. Cadascun d'ells tenia una demarcació pròpia, segurament amb uns límits ben definits, i estava encapçalat per un castell o hisn, que complia funcions defensives i de refugi per a la població i que, molt sovint, estava associat a una alqueria.¹⁴ Més encara, atenent a les fonts cristianes i les prospeccions arqueològiques, és possible també intentar establir

---

el seu successor, Enric I, encara té deu anys.

12 Una anàlisi més detallada d'aquesta complexa etapa de la història d'al-Àndalus, que ací ha estat resumida en unes poques línies, en Guichard (2001: 145-202).

13 Vegeu l'edició d'aquest document en Huici i Cabanes (1976: I, 223-226).

14 Així mateix, el castell podia ser la seu eventual d'una petita guarnició militar dirigida per un alcaid nomenat pel poder central, que també podia assumir funcions fiscals en determinades circumstàncies. Aquest és el cas de Xivert, almenys segons s'estipula en el pacte de capitulació dels seus habitants al davant dels templers del 1234, on hi ha la presència d'un alcaid. Teniu més precisions sobre aquesta estructuració política i administrativa en Guichard (2001: 447-483); i l'edició del dit acord de rendició dels musulmans de Xivert en Guinot (ed.) (1991: 100-105).

una jerarquia entre les diferents peces que omplien aquest entramat de castells. En concret, es pot pensar que, a aquesta regió perifèrica del Xarq, existeix un primer nivell d'organització del territori format per un conjunt de districtes castrals menors, com ara Xivert, Polpís, Cervera, les Coves, Ares, Benifassà i Cabres; seguiria un segon nivell de castells més importants, cas de Peníscola i Culla – esmentats al pacte del 1229–; i, finalment, al capdavant de tots ells se situaria el *hisn* de Morella com a plaça principal.

En efecte, hi ha la possibilitat de pensar que aquest conjunt de castells menors ocupava una posició secundària en relació a Qal'a Mawrîl, allò que els cristians anomenaran Morella (Bazzana i altres, 1988: 53). En aquest cas, les prospeccions arqueològiques han posat de manifest l'existència d'un alcàsser al castell de la vila, possible seu d'una petita guarnició de soldats sota el comandament d'un alcaid i també d'altres delegats designats pel poder central amb la finalitat de recollir els impostos.¹⁵ Associat a aquestes funcions militars i fiscals, la presència de l'alcàsser invita a pensar també que el nucli es configurava com un centre de mercat que assumia una sèrie de prerrogatives urbanes sobre l'entorn més immediat. El districte que encapçala la fortalesa juga, a més, un important paper estratègic entre els dominis cristians i els musulmans, perquè és la demarcació més propera a les terres que comencen a dominar les viles aragoneses conquerides en la segona meitat del segle XII. Així, doncs, en tot aquest entramat, Morella té una posició estratègica cabdal, que semblen confirmar els documents cristians de l'època, com es veurà en l'apartat següent.

Ja per últim, alguns passatges de la crònica de Jaume I ajuden a completar aquest esquema organitzatiu de la xarxa de castells en època musulmana. Segons es conta en el dit relat, el monarca, aconsellat per Hug de Follalquer, mestre de l'orde de l'Hospital, i el noble Blasco d'Alagó, decideix començar la conquesta del regne de València per Borriana perquè, a banda de les suposades facilitats militars que ofereix la plaça, d'aquest centre depenen «aquells castells qui són a les espatlles, així com és Peníscola, e Cervera, e Eixivert, e Polpís, e les Coves de Vinromà, e Alcalatén, e Morella, e Cúllar, e Ares». Més encara, es precisa que tots aquests districtes «viuen del camp de Borriana» i, doncs, una vegada ocupada pels cristians, la seua resistència seria mínima.¹⁶ Segons aquestes indicacions, es pot pensar que totes les demarcacions de la frontera septentrional dependrien de la *madîna* de Borriana, l'autèntic nucli urbà de la regió. En aquest

15 Un alcàsser que, a banda de l'arqueologia, també testimonien les fonts escrites. El 1235, Jaume I i Blasco d'Alagó signen un pacte a través del qual el rei reconeixia que Morella restava en poder del noble mentre fóra viu. El monarca es reservava, però, el *caput castri de Morella, quod vocatur Celoquia*, és a dir, la part alta del castell, que passava a ser sota la custòdia d'un delegat reial. Arxiu de la Corona d'Aragó (endavant, ACA), *Pergamins de Jaume I*, núm. 643. El document ha estat editat en Garcia Edo (2008: 193-197).

16 Consulteu aquest passatge de la crònica en Soldevila (1982: 159-160).

context, Borriana seria un centre de mercat que abastiria de productes agraris i mercaderies a les poblacions rurals de més al nord. Així mateix, seria també el lloc on hi hauria una mesquita major i la seu d'un alfaquí, un cadí, un alcaid amb funcions militars i, en última instància, un encarregat de recollir els impostos estatals (Guichard, 1976).

Aquesta seria, a grans trets, l'organització de l'estructura de poblament sobre la que actuen els cristians a partir de mitjan segle XII. Amb tot, a banda de dilucidar l'existència d'aquesta mínima vertebració del territori, ara per ara no és possible conèixer el grau de dependència que existia entre les diverses peces d'organització del territori, si és que n'hi havia alguna i la hipòtesi plantejada fa un moment té validesa. De la mateixa manera, tampoc no hi ha la possibilitat d'esbrinar els límits exactes que tenia cada demarcació, més enllà de les fronteres que els atorguen uns cristians que, a mesura que passen els anys, construeixen la seua pròpia imatge del territori que roman sota domini sarraí.

4. Territoris musulmans dins de l'òrbita aragonesa

Una vegada ocupades les places principals de la frontera per part dels cristians i amb aquesta situació de partida en els territoris andalusins, queda perfilada la línia que separa els dominis d'uns i altres al llarg de la segona meitat del segle XII i que té vigència fins la tercera dècada de la centúria següent. Es tracta, això sí, d'una divisió que no és manté gens estable en l'espai estrictament local, perquè es produeixen una sèrie de fluctuacions que, en última instància, consoliden l'avanç inexorable dels feudals. En aquest context, els successius monarques de la Corona d'Aragó posen en marxa un pla d'actuació per estimular la conquesta dels territoris que encara habiten els musulmans i la seua directriu principal consisteix a implicar directament els cavallers i els burgesos que comencen a dirigir els centres urbans fundats al Baix Aragó.

Després de la conquesta de la regió, la monarquia posa en marxa la creació d'una xarxa de grans *concejos*, com són els d'Alcanyís (1157), Mont-roig (1185) i Camarón (1194). Es tracta de nuclis urbans als quals se'ls atorguen termes molt amples, encapçalats per una vila que és capaç de concentrar tot el poder de la regió que se situa sota el seu domini, amb la finalitat última de garantir la defensa de la frontera. En tot aquest projecte d'organització del territori, la Morella musulmana té una importància cabdal perquè, a pesar de ser encara sota domini musulmà, el *hisn* i el seu teòric districte castral són inclosos dins dels termes atorgats a les viles del sud d'Aragó en les successives cartes de poblament. D'aquesta manera, se situa sota l'òrbita dels burgesos i els *caballeros villanos* dels centres urbans més importants del Baix Aragó.

La primera carta pobla que incorpora Morella i el seu districte és la d'Alcanyís, concedida per Ramon Berenguer IV el 1157. En aquest document, es defineix quasi la mateixa línia fronterera que, amb el temps, separarà els castells de Morella, Culla i Cervera, a excepció de la no inclusió de Catí.¹⁷ A partir d'aquest primer document, aquests límits meridionals es repeteixen en la carta pobla de Camarón (1194), en el document de donació de Mont-roig a l'orde de Calatrava (1209) i, finalment, en la carta de concessió de Cantavella a l'orde del Temple (1212). En cadascuna d'aquestes escriptures, es perfilen amb més precisió els termes que corresponen a les diferents viles i, en conseqüència, disminueix la seua grandària a mesura que el territori està cada vegada més poblat.¹⁸ Tanmateix, totes tenen un denominador comú: la Morella musulmana resta dins dels respectius districtes.

Aquest fet té una doble intenció. D'una banda, hi ha l'objectiu de consolidar la preponderància de les viles en l'entramat de poblament mitjançant l'atorgament de termes molt amples i, així, establir una jerarquia en l'organització del territori que encimbelle els nuclis urbans per sobre de la resta. De l'altra, es defineixen zones d'expansió perquè, como ocorre amb Morella i el seu districte castral, bona part dels territoris que se'ls assignen encara no havien estat incorporats a les possessions cristianes. D'aquesta manera, s'estimula el procés de conquesta i també s'aporten unes directrius per dirigir les campanyes militars. Aquesta organització és pròpia dels territoris de frontera i s'utilitza per crear zones intermèdies que progressivament es buiden. En efecte, la població autòctona les abandona al davant del perill imminent de la guerra i les constants accions de saqueig i pillatge que protagonitzen els que pretenen incorporar-les. Es crea, doncs, un espai obert, una zona intermèdia de confluència certament ampla entre els dominis cristians i els musulmans, que serveix per projectar les campanyes d'ocupació dels primers.

17 Els límits que ofereix el monarca a la vila aragonesa pel vessant sud-oriental són: *et quomodo vadit illa serra in cap de rivo de las Truitas et exit ad serram de Alcorba, et quomodo vadit ad Molam d'Aras, et sicut vadit ad illum portum de Prunellas, et vadit ad serram de Moxaca, et vadit ad albercam Avinsilonia, et sicut ad Vallibonam, et sicut vadit ad Bel, et de Bel usque ad Beniazan, et sicut vadit illa serra usque ad Traseras*. És a dir, la delimitació d'Alcanyís per aquesta part del seu terme se situa en la línia que es traça des del riu de les Truites fins el tossal de Tres Eres –conegut també com el Tossal dels Reis, frontera històrica entre Catalunya, Aragó i València–, a l'oest del terme general de Tortosa, passant per la serra d'Alcorba –identificada amb la serra on es troba el castell de Corbó, entre Benassal i Vilafranca–, la Mola d'Ares, les serres que hi ha entre Morella i Catí –port de Prunelles, serra de Moixacre i la serra de Santa Àgueda–, Salvassòria, Vallibona, Bel i Benifassà.

18 Per exemple, quan Alfons el Cast concedeix la vila d'Alcanyís a l'orde de Calatrava el 1179, li atorga uns límits més menuts que els primitius i deixa fora de la nova demarcació els termes de Morella i Benifassà. Aquesta deu ser la delimitació aprovada el 1224 en el document de confirmació de la possessió de la vila a l'orde per part de Jaume I, a pesar que no especifica els límits concrets (Caruana, 1952: 153-154). Podeu veure les delimitacions que aporten les escriptures esmentades fa un moment en Ubierto (1977: 63-74); i Betí (1972: 26-27).

A pesar de la imatge que transmeten aquests documents, on la línia que separa els territoris cristians dels musulmans ha estat traçada amb nitidesa, la realitat és ben bé una altra. De fet, la frontera no és un espai definit de manera estricta, amb uns límits ben marcats que permeten establir una divisió precisa entre els territoris andalusins i els cristians. Ans al contrari, a pesar dels intents dels feudals per delimitar els termes de les viles amb exactitud, es creen zones molt extenses caracteritzades per una certa indefinició, on conflueix la presència de cristians i musulmans, s'alternen les possessions d'ambdós i es barregen alguns petits centres poblats per uns pocs cristians en un atapeït mosaic format per les alqueries andalusines.

Un bon testimoni d'aquesta concurrència l'ofereix la carta de donació de Cantavella a l'orde del Temple del 1212. En el dit document, es pren la *Mata Enecii Sancii* com una de les afrontacions del terme de la vila aragonesa. És a dir, el que serà després de la conquesta el lloc de la Mata, situat dins del terme general de Morella, una vintena d'anys abans de l'ocupació està o ha estat en mans d'un cristià, Íñigo Sanz, el nom del qual serveix per identificar l'indret. A ben segur que es tractava aleshores d'un centre de població de dimensions reduïdes, poc més enllà d'una torre amb unes quantes cases al seu voltant, que havia estat ocupat per un cavaller –possiblement d'origen aragonès o, fins i tot, navarrès– amb la seua host i convivia amb les alqueries andalusines de l'entorn molt abans de passar tot aquest territori a mans cristianes.¹⁹

En aquesta mateixa situació es troba un altre indret proper a la Mata. El gener del 1204, el rei Pere el Catòlic fa donació a Gastón de Castellote del castell del Mallo per a què *illud popules ad bonum et defensionem chistianorum*.²⁰ El beneficiari de la concessió és un membre de la baixa noblesa aragonesa, la família del qual ha fet fortuna en la frontera amb al-Àndalus, com bé posa de manifest el seu cognom.²¹ En la seua condició de cavaller o, més bé, infantó, Gastón hauria pres la fortalesa del Mallo i ara el monarca li confirma la possessió del castell i el caseriu annex amb la condició d'assentar-hi un petit contingent de població cristiana i servir a les hosts reials quan siga requerit. El document de donació mostra també el comportament d'aquests personatges dedicats a la guerra en la frontera: el monarca exigeix a Castellote que *nullum malum, dampnum vel rauba-*

19 Ens inclinem a pensar que Íñigo Sanz era originari de la zona del Pirineu aragonès o, fins i tot, també podia provenir de Navarra, perquè el seu nom era típic d'aquestes dues regions en aquesta època. En canvi, l'antropònim és menys utilitzat a la vall de l'Ebre i el sud d'Aragó al llarg del segle XII, segons posen de manifest García de Cortázar (1991: 175-191) i Laliena (1995: 297-326). La referència a la carta de concessió de Cantavella en Ubieto (1977: 63-74).

20 Vegeu l'edició de l'escriptura en Barreda (1993: 217).

21 Des del 1176, Español de Castellote, pare de Gastón, era senyor del lloc amb el dit nom gràcies a una donació feta Alfons el Cast. ACA, *Pergamins d'Alfons I*, núm. 294. El document ha estat editat en Gazulla (1928: 371-373).

ria prodeat vel exeat terre mee vel rebus meis aut hominibus meis i, si arriba a fer-ho, haurà de restituir el castell del Mallo al rei.

Aquesta plaça ocupa una posició estratègica en aquesta època, perquè es troba just en la cruïlla de les terres de frontera entre les viles cristianes del sud d'Aragó i els castells andalusins de Culla i Morella. Comparteix aquesta situació amb altres dues fortaleses molt properes que serveixen per exercir un control sobre el territori, com són els castells de Corbó i el Boi, veïns del Mallo. Tanmateix, poc després de sers ocupats, és molt possible que els assentaments promoguts en aquestes torres siguin abandonats per les guarnicions militars i els pocs llauradors que s'havien establert, de manera que han de ser novament ocupats més endavant. En efecte, a causa de la presència de la frontera, tota aquesta zona intermèdia que existeix entre el terme de Terol i el que serà el regne de València queda parcialment despoblada i açò genera dubtes i molts problemes després de la conquesta dels anys trenta del segle XIII.

En el cas del Mallo, l'indret havia estat situat dins de l'extens districte assignat a la vila de Terol, però, el 1239, el noble Blasco d'Alagó l'incorpora al terme municipal de l'alqueria del Riu de les Truites, el que després serà Vilafranca. Un quart de segle després, mitjançant la carta pobla de Mosquerola del 1265, Jaume I situa dins del terme d'aquesta aldea de Terol la partida del Mallo i, doncs, apareix un xoc entre ambdós llocs per la possessió d'aquest territori, que, a més, també afecta a les fronteres dels regnes de València i Aragó.²² En conseqüència, almenys el 1284 comença una intensa disputa entre Mosquerola i Vilafranca que s'allarga fins el 1340, quan el rei Pere el Cerimoniós declara finalment que la partida pertany al terme del lloc aragonès.²³

Al recer d'aquest cas i del de la Mata, es pot concloure que, més enllà de l'estabilitat que pretén transmetre la fixació de la frontera en una línia determinada, existeix una certa indefinició de la frontera, perquè és un espai obert sotmès a un canvi constant, i també es pot sostenir amb fermesa que es produeix un avanç continu de l'expansió cristiana envers els dominis musulmans. En aquest procés d'extensió, es combinen projectes de major envergadura amb altres empreses més modestes i ni uns ni altres no sempre tenen èxit. Existeix, però, una pressió contínua sobre les alqueries andalusines d'aquest vessant de la frontera i els seus habitants suporten les constants escomeses de colles de guerrers que viuen del saqueig i del pillatge. Tot açò té les seues conseqüències en una població musulmana que comença a abandonar de manera progressiva els seus llocs

22 Les cartes pobla de Vilafranca i Mosquerola en Guinot (ed.) (1991: 140-142) i Ledesma (ed.) (1991: 257-258), respectivament. Més precisions sobre la problemàtica generada al voltant de la fixació dels límits del regne de València en Guinot (1995).

23 Teniu més detalls d'un cas molt complex, que ací s'ha resumit en unes poques línies, en Royo (2016 a: 60-67).

d'origen i aquest fet, al seu torn, influeix directament en la xarxa de poblament de la regió, que es desvirtua a mesura que passen els anys. En definitiva, l'avanç dels cristians promou un procés de transformació a escala comarcal que té el seu millor reflex en el costat català de la frontera.

5. L'avanç pel vessant català i les transformacions en el poblament musulmà

De manera paral·lela a l'expansió pel flanc aragonès, es produeix també l'avanç dels cristians pel costat català. Ara bé, a diferència d'Aragó, la ciutat de Tortosa esdevé l'únic centre de referència al sud de Catalunya i, per consegüent, exerceix un domini sobre la resta del territori molt superior al que assoleixen les viles aragoneses. Per un altre costat, els ordes militars tenen una presència destacada des d'un primer moment en el bastiment del nou ordre agrari, tant a la ciutat com a altres zones del seu districte. De fet, després d'un primer període en què la ciutat de Tortosa roman en poder reial, el 1182 Alfons el Cast lliura la part que corresponia a la Corona a l'orde del Temple en condició de franc alou, a canvi del pagament de la vuitena part de les rendes recaptades pels templers (Pagarolas, 1984; Virgili, 2001: 140-144). Per la seua banda, el 1150, Ramon Berenguer IV concedeix a l'orde de l'Hospital el castell d'Amposta i, el 1178, Alfons el Cast li atorga Ulldecona.²⁴ Gràcies a aquestes donacions, els hospitalers controlen tota la franja meridional de l'extens terme de Tortosa –l'actual comarca del Montsià, excepte la Ràpita, Godall i el Vilar de Santa Maria i el Carrascal, allò que després serà Mas de Barberans–, on funden la castellania d'Amposta, seu de l'orde a la Corona d'Aragó i territori immediat de frontera amb els dominis musulmans.

A causa d'aquesta important presència a les terres més meridionals, els ordes militars juguen un paper cabdal en el procés d'expansió envers els territoris andalusins des de mitjan segle XII, sempre promocionats per una monarquia que els veu com uns aliats potencials per garantir l'èxit de l'empresa conqueridora. Aleshores, per tal d'implicar-los en el projecte d'ocupació d'al-Àndalus, els reis utilitzen un mecanisme que consisteix a repartir el territori que encara roman en poder dels musulmans a través d'una sèrie de donacions que serveixen per definir les respectives àrees d'influència. A diferència del que ocorre al vessant de la frontera d'Aragó, on els monarques situen dins dels termes de les viles cristianes els territoris musulmans per promoure l'expansió, pel costat català

---

24 A aquest patrimoni s'han d'afegir les donacions reials realitzades a la pròpia ciutat de Tortosa i, sobretot, la tercera part de la ciutat que corresponia a Guillem Ramon de Montcada, el qual en renuncia a la possessió en favor de l'orde. Teniu més detalls del procés de formació del senyoriu dels hospitalers a la frontera amb al-Àndalus en Bonet (1994: 277-285).

es prefereix atorgar als ordes militars els castells en què s'articula l'espai, unes demarcacions que després de la conquesta passaran a ser senyorius.

Seguint aquesta línia d'actuació, els hospitalers són els primers beneficiats en el repartiment de les zones d'influència, gràcies a la seua presència en la franja de frontera més immediata. En conseqüència, el 1150, Ramon Berenguer IV atorga a l'Hospital el castell d'Orpesa per a quan siga conquerit. Set anys més tard, el mateix comte fa concessió a l'orde del castell de Cervera, una donació que és confirmada per Alfons el Cast i Pere el Catòlic el 1171 i el 1208, respectivament.²⁵ Finalment, els hospitalers completen les seues hipotètiques possessions al nord d'al-Àndalus amb l'obtenció del castell d'Olocau el 1180 (Díaz Manteca, 1980: 51-53). Amb tot, després de la conquesta, l'orde únicament ocupa el castell de Cervera, perquè el d'Orpesa passa a mans del noble aragonès Ferran Péreç de Pina per donació reial i el d'Olocau sembla que s'integra dins del patrimoni del noble Blasco d'Alagó (Sánchez Adell, 1977).

Per un altre costat, als templers se'ls promet el lliurament dels castells de Xivert –una donació que inclou *illud castrum quod vulgo dicitur Orpesa*– i Polpís, concedits per Alfons el Cast el 1169 i el 1190, respectivament. Ja el 1213 obtenen la possessió d'un altre districte castral, quan Pere el Catòlic els fa donació del castell de Culla.²⁶ Tanmateix, ni les forteses respectives ni tampoc els territoris que en depenen no han estat conquerits encara en eixos moments i, arribats a la tercera dècada del segle XIII, només passa a mans dels templers el castell de Xivert, perquè el de Polpís l'obté l'orde de Calatrava i el de Culla és sotmès pel noble Blasco d'Alagó, que l'incorpora al seu patrimoni a terres valencianes (Royo, 2016 a: 50-58).

Més enllà de l'efectivitat immediata d'aquest seguit de concessions, els diferents documents expeditos abans de la conquesta mostren que els cristians actuen sobre les teòriques traces de la xarxa de poblament de la regió articulada pels andalusins per tal de fer el repartiment de les zones d'influència. En conseqüència, les dites escriptures confirmen la vertebració esbossada en les pàgines precedents o, almenys, la visió que tenien els feudals. De la mateixa manera, unes altres escriptures de l'època contribueixen a posar de manifest el procés de transformació que experimenta aquest entramat organitzatiu en els anys anteri-

25 S'ha de precisar, però, que la primera concessió del 1157 és disjuntiva, ja que els hospitalers hauran d'escollir entre detenir la possessió del castell de Cervera o del de Cullera una vegada siguem ocupats, una condició que es repeteix en la donació del 1171. El primer document fou editat en Sánchez Almela (ed.) (1986: 266-267); i les dues ratificacions posteriors es troben en AHN, OO. MM., *Montesa*, Pergamins Reales, 4-R i 16-R. La donació d'Orpesa del 1150, que no es farà efectiva, en ACA, *Cancellaria Reial*, reg. 2, f. 115.

26 La donació de Xivert i Orpesa en ACA, *Pergamins d'Alfons I*, núm. 72; i la de Polpís en Sánchez Gozalbo (1933: 458); i, finalment, la del castell de Culla, en AHN, OO. MM., *Montesa*, carp. 479.

ors a la conquesta del segle XIII.

Si recordem, s'ha exposat abans que l'estructuració del territori del nord del Xarq al-Àndalus descansava sobre una trama bàsica sustentada per un conjunt de *husûn*, unes demarcacions certament amples, al capdavant de les quals hi havia un *hisn* o castell. Sabem, a més, que aquesta fortificació era gestionada per la comunitat rural que hi havia annexa, que esdevenia, així, el centre més important del districte i es convertia en una espècie de capital respecte a la resta.²⁷ Ja per últim, a l'interior de cada districte i per sota del *hisn* i de la comunitat rural associada, hi havia un conjunt de petits centres rurals que, en major o menor mesura, depenien del cap de la demarcació, almenys per a les qüestions defensives i fiscals. En efecte, la xarxa de poblament dels *husûn* se sostenia en una espessa malla d'alqueries de dimensions reduïdes, habitades per unes poques famílies que organitzaven de manera tribal i clànica totes les qüestions de la vida quotidiana i gestionaven la producció i el treball de manera comunitària. Aquests centres més menuts ocupaven les zones que oferien les millors possibilitats d'explotació agrícola, ramadera i forestal, i estaven escampats per tots els indrets dels districtes castrals.²⁸

Ara bé, en els anys anteriors a la conquesta, aquest sistema d'organització del territori sofreix una transformació progressiva, que acaba per desvirtuar la vertebració originària de la trama poblacional dels castells andalusins. La pressió que exerceixen els cristians sobre els musulmans que habiten en la regió de frontera és constant, perquè se succeeixen les cavalcades de petits contingents armats a la recerca de botí i, sobretot, comencen a arribar desenes de famílies de llauradors que s'instal·len de manera definitiva en les viles i els llocs fundats en els límits dels dominis cristians. L'èxit del procés de colonització té una conseqüència doble sobre els sarraïns que encara habiten en aquesta franja de territori: s'accentua el despoblament de la regió i té lloc un procés de concentració de la població en les zones més aptes per a la defensa. Almenys, aquesta és la impressió que transmet un dels documents de donació expedits pels cristians a la fi del segle XII.

L'octubre del 1192, Alfons el Cast lliura a Fortún Cabeza, castellà d'Amposta i mestre de l'orde de l'Hospital, *locum illum qui nuncupatur Barcella, situm iuxta Cervariam*.²⁹ Mitjançant aquesta escriptura, el rei segueix amb el pla d'involucrar

27 Els cristians reinterpreten aquesta associació que existia entre la fortalesa i l'alqueria annexa i la traslladen al seu imaginari mitjançant la conjunció de *castrum et villam*, comú a molts documents anteriors i posteriors a la conquesta. D'aquesta manera, assimilen un concepte que feia referència a la unió d'aquestes dues unitats en època dels andalusins (Guichard, 2001: 262-267).

28 Aquesta organització de les zones rurals d'al-Àndalus ha estat perfectament definida en Bazanna i altres (1988: 45-73); i Guichard (2001: 237-256).

29 AHN, OO. MM., *Montesa*, carp. 479, doc. 11-R. El document fou editat per Díaz Manteca (1988: 371-372).

de manera directa als hospitalers en la presa de territoris més enllà del riu de la Sénia i la forma d'estimular la seua acció és precisament concedir-los un dels llocs poblats del castell de Cervera, que ja els havia estat promès en les dècades anteriors. En efecte, sabem que, en aquest moment, l'alqueria de la Barcella encara està habitada perquè el monarca, quan s'hi refereix, afegeix: *qua sarraceni inhabitant*. És a dir, els musulmans encara viuen en un centre de població reduït que deguera acollir al voltant d'una vintena de famílies, les quals habitaven en el coll on hi ha avui dia l'ermita –segurament edificada en el segle XIII sobre una antiga mesquita– i que podien resistir les escomeses dels cristians gràcies a les característiques del territori.³⁰

De fet, les alqueries que, després de la conquesta, deuen donar peu a la fundació de Sant Mateu, la Jana, Canet lo Roig i Traiguera, situades a les zones planes pròximes a la rambla Cervera, es deuen haver despoblats i bona part de la població musulmana del castell deu arrecerar-se a la fortalesa que dona nom al districte i a l'indret muntanyenc de la Barcella, que poden garantir-los la defensa en cas d'una expedició de saqueig.³¹ Així, doncs, es pot interpretar que, en les dècades precedents a l'ocupació del segle XIII, deu haver un procés de concentració de la població al recer dels castells i les zones escarpades de les demarcacions andalusines, mentre les valls més fèrtils es buiden de manera progressiva a causa de les dificultats per defensar-se al davant dels atacs. Es tracta, però, d'un fenomen de transformació de l'hàbitat que només podrà ser mesurat amb solidesa si es desenvolupen les investigacions arqueològiques pertinents en els diferents assentaments documentats.

6. Problemes d'interpretació i conflictes d'interessos

El seguit de documents analitzats fins el moment posa de manifest que els cristians coneixen bé el territori habitat pels musulmans unes quantes dècades abans de la conquesta del segle XIII i, fins i tot, comencen a generar una interpretació de l'espai que hi ha més enllà de la frontera que ells controlen. Una bona mostra d'açò últim és que, com s'ha pogut veure en les cartes de poblament de les viles aragoneses, els feudals són capaços d'establir els límits dels districtes castrals andalusins. Encara que definits de manera laxa, ja hi ha una primera versió de l'extensió de les demarcacions, sempre emmotllada als paràmetres que

30 La situació de la Barcella després de la conquesta del segle XIII en Royo (2010: 213-240).

31 Un testimoni de la crònica de Jaume I pot ajudar a confirmar aquest procés de despoblament de les zones més planes. El setembre del 1233, quan es dirigeix a Peníscola per negociar la rendició dels musulmans, el rei especifica que, en el seu trajecte des de Terol, «passam pel pla de Sent Mateu, que era llavors erm». Vegeu aquest passatge en Soldevila (1982: 198).

són propis als conqueridors.

Vet ací una directriu de la construcció de l'espai de la frontera septentrional d'al-Àndalus que té una doble conseqüència en les dècades següents. Per un costat, els límits fixats en les diferents escriptures són emprats després de la conquesta per establir les fronteres dels senyorijs bastits arran de l'ocupació i, a més, s'insisteix que aquestes són les mateixes línies divisòries que s'usaven en temps dels musulmans per separar els castells. Ara bé, per un altre costat, els districtes es defineixen a partir de la percepció dels cristians i dels seus interessos, i, de vegades, les interpretacions que fan de l'organització del territori articulada pels sarraïns no sempre s'ajusten a la realitat. De fet, en certes ocasions, el desconeixement del funcionament d'aquest sistema de *husûn* provoca contradiccions que són a l'origen d'un bon grapat de problemes abans i, sobretot, després de la conquesta. Els castells de Cabres i Benifassà forneixen l'exemple més il·lustratiu.

El 1195, el rei Alfons el Cast fa donació a Pons, prior de la seu de Tortosa, del castell de Benifassà i tot el seu territori. A més, per la forma de redactar el document, sembla que la fortalesa ha estat ocupada per cristians procedents de Catalunya. Tanmateix, els feudals perden aquesta plaça poc després i, ja el 1208, semblen haver-la recuperat, perquè Pere el Catòlic concedeix al cavaller Guillem de Cervera *locum illum nuncupatum Benifazzà ... ad populandum*, és a dir, per a què el noble pose ja en marxa un procés d'assentament de colons.³² Sabem, però, que l'ocupació no és efectiva perquè, uns anys després, el cristians perden novament el domini sobre Benifassà i el castell ha de ser ocupat una altra vegada durant els primers mesos del 1232 (Royo, 2015: I, 399-400).

Més enllà d'aquestes vicissituds, allò que ha de reclamar vertaderament la nostra atenció són les incongruències que aporten els dos documents respecte a altres informacions proporcionades per altres escriptures. De fet, en la carta de donació del 1208, el monarca especifica que el castell de Benifassà es troba *in termino civitatis Dertunsen*. Si recordem, el districte havia estat inclòs en les successives cartes pobla concedides a les diferents viles del sud d'Aragó al llarg de la segona meitat del segle XII i, ara, sembla que és separat d'aquestes demarcacions per situar el territori sota la influència de Tortosa.

Hi ha, doncs, una indefinició a l'hora de fixar les zones d'expansió dels diferents actors que intervenen en el procés de conquesta i colonització de la frontera, una vacil·lació que genera una sèrie de problemes quan els cristians prenen possessió efectiva del territori després de l'ocupació dels anys trenta del segle XIII. Però aquests conflictes no sempre es resolen seguint les traces aportades en les dècades precedents, perquè el context ha canviat i entren en joc uns altres

---

32 Els dos documents de donació del castell de Benifassà en AHN, *Códices y Cartularios*, 1.126-B, f. 1-2.

critèris d'ordenació de l'espai. De fet, a partir de la conquesta cristiana, el castell de Benifassà s'integra dins del regne de València i, per tant, ja no forma part de Catalunya ni tampoc d'Aragó, com s'havia pretès en les dècades anteriors.³³

Més encara, el castell tampoc no passa a mans del prior de la catedral de Tortosa o del cavaller Guillem de Cervera, els beneficiaris de les donacions del 1195 i el 1208, respectivament. Aquest últim es fa monjo del monestir de Poblet el 1229 i, en conseqüència, lliura al cenobi totes les seues possessions terrenals, entre les quals hi ha els drets sobre el castell de Benifassà. El mateix any, Jaume I confirma a la comunitat monàstica la possessió sobre el districte andalusí, però l'abat de Poblet haurà de pactar amb el bisbe de Tortosa una compensació per renunciar als seus drets sobre el castell musulmà després de ser ocupat per les tropes feudals.³⁴ En aquest context ja prou complex en sí mateix, el castell de Benifassà és objecte de disputa en una altra controvèrsia de fons més enrevessada encara, aquella que sostenen Jaume I i el noble Blasco d'Alagó per la possessió de Morella. Aquesta confrontació introdueix una nova dialèctica en tota aquesta situació, que ens ajuda a discernir la reinterpretació que fan els cristians del model organitzatiu andalusí i també les modificacions que s'imposen després de la conquesta segons els interessos particulars de cada membre de la classe senyorial.

El 22 de novembre del 1233, el rei expedeix un document a través del qual confirma al monestir de Poblet i Guillem de Cervera la possessió del *castrum et locum de Benifaça, cum omnibus terminis et pertinentiis suis*, i, així mateix, insta al cenobi a fundar un nou monestir allí, que ha de ser de l'orde del Cister i ha de romandre sota l'advocació de la verge Maria. Més encara, s'especifiquen quines han de ser les possessions de la nova comunitat monàstica, en concret: *castrum et villam de Malgraner, et castrum de Fredes, et locum et totam terram de Boxar cum suis vallibus et planis et terminis, et totam terram de Rossell, et castrum de Capris, et castrum de Bel cum suis terminis* (mapa 1).³⁵ Sembla, doncs, que s'assigna al monestir un districte propi, allò que després es coneix com la Tinença de Benifassà, que ha d'esdevenir el seu senyoriu, però els seus poders es veuen coartats des del moment mateix del seu naixement.

33 Teniu una anàlisi del procés de definició de la línia de frontera que separa el regne de València amb Aragó i Catalunya en Guinot (1995).

34 El 13 d'agost del 1232, Pons de Torrella, bisbe de Tortosa, Vidal d'Alguaire, abat de Poblet, i Guillem de Cervera, monjo del monestir, signen un pacte a través del qual el primer cedeix la possessió del castell de Benifassà a Poblet i també li reconeix la possibilitat de fundar allí un monestir, tot a canvi d'un repartiment de les rendes eclesiàstiques –delme i primícia– ben avantatjós per al bisbat. Més precisions d'aquest pacte en Royo (2016 b: 255-257). Podeu trobar els dos documents del 1229 esmentats més amunt en AHN, *Códices y Cartularios*, 1.126-B, f. 2-2v. El segon fou transcrit en Huici i Cabanes (1976: I, 226-227).

35 AHN, *Clero, Benifassà, Pergaminos*, carp. 418, núm. 15. Ha estat transcrit en Garcia Edo (2008: 182-183).

Mapa 1: El castell de Benifassà segons la donació reial del 1233. Font: Elaboració pròpia

El 1232, Blasco d'Alagó encomana a quatre musulmans el reconeixement dels límits del vell castell de Morella i els veedors inclouen dins de les fronteres del hisn tots els territoris assignats al castell de Benifassà per Jaume I.³⁶ L'argument que deu permetre al noble defensar la validesa d'aquesta partició és que aquesta era la divisió que existia en temps dels sarraïns i que així havia estat plasmat en les cartes de poblament de les viles del sud d'Aragó de la segona meitat del segle XII. Atenent aquestes justificacions i fóra quina fóra la seua adscripció en època andalusina, Alagó també incorpora el castell de Benifassà de manera unilateral en el districte de la vila que es defineix en la carta pobla del 1233, sense consultar als titulars del senyoriu, que són Guillem de Cervera i el monestir de Poblet.³⁷

No s'atura ací l'acció del noble. A banda d'aquest projecte de constitució d'una entitat territorial amb unes bases molt extenses, Alagó assumeix el procés de colonització de bona part de les zones que són assignades al monestir de Benifassà en el moment de la seua fundació. De fet, atorga diverses cartes de poblament a llocs que teòricament s'enquadren dins de les possessions concedides pel monarca al monestir, a més de donar diverses heretats situades dins del dit districte

36 AHN, *Clero, Benifassà, Pergaminos*, carp. 417, núm. 1 i *ibidem*, carp. 418, núm. 18. El document ha estat editat en Garcia Edo (2008: 170-172).

37 Consulteu la carta pobla de Morella en Guinot (ed.) (1991: 215-218).

a membres de la seua host per colonitzar-los.³⁸ Al davant d'aquestes accions, els monjos de Benifassà no poden assumir les regnes del senyoriu que els havia estat assignat per Jaume I fins després de la mort d'Alagó –datada el 1239– i, en endavant, el procés de colonització de la Tinença tampoc no serà senzill, perquè s'estableix una distinció ben notòria entre els territoris poblats per Blasco d'Alagó, que mantenen unes condicions certament avantatjoses per als nous colons, i les zones poblades pel monestir, on s'imposaran unes directrius més exigents d'extracció de renda i de control dels vassalls.³⁹

Més enllà de la complexa disputa que mantenen Jaume I i Blasco d'Alagó en els anys de la conquesta per la possessió de Morella, els motius que expliquen la inserció de la controvèrsia sobre el castell de Benifassà en aquesta conjuntura d'enfrontament entre el monarca i el noble s'han de buscar en els projectes d'expansió de la fi del segle XII i el primer terç del segle XIII. De fet, en el document de donació de Benifassà al prior de la catedral de Tortosa del 1195, el rei Alfons el Cast atorgà uns límits a l'antic castell musulmà que comprenien el territori contingut entre la divisòria de les aigües de Vallibona –al sud del castell– fins el Boixar, el camí que anava de Sant Mateu a la Sénia –a l'est del castell– i, des d'ací, fins el límit del terme de la vila de Mont-roig. Segons aquesta escriptura, el castell de Benifassà, *quod est in montana de Tres Aris*, té un terme que es troba en la línia divisòria que s'estableix *sicut aqua de Valimona dividit usque ad Boxar, et sicut carrera qua itur Sancto Mateo dividit ad vilar de Cénia, et usque ad terminum de Monte Rubeo*.⁴⁰

La lectura que s'ha fet tradicionalment d'aquesta delimitació ha estat la següent. S'ha interpretat que el castell musulmà de Benifassà disposava d'un districte privatiu propi que, atenent a les línies frontereres marcades en aquesta escriptura, comprenia els llocs de Malgraner, Fredes, el Boixar, Rossell, Castell de Cabres, Coratxà i Bel (mapa 2). Aleshores, aquesta demarcació fou respectada per la donació reial del 1233 i els indrets que passen a formar part del senyoriu del monestir de Benifassà a partir de la conquesta cristiana es correspondrien amb les zones d'influència de l'antic castell andalusí. De tot el conjunt, només hi

38 En total, Alagó expedix vuit documents relatius als pobles de la Tinença, com són els de Castell de Cabres i Herbés (1233), Bel (1234), el Boixar i Fredes (1236), la Mola Escabossa (1237), Coratxà i Penya de l'Aranyonal (1237), Vilanova (1237), Bel (1238) i Castell de Cabres (1239). Els podeu trobar en Guinot (ed.) (1991: 91-92, 105-106, 113-114, 116-120, 128-129 i 138-140).

39 Una anàlisi més detallada del procés de colonització de la Tinença al llarg del segle XIII en Royo (2015: I, 399-410 i 502-511); i Pica (2015: 54-73).

40 Arribats a aquest punt, és necessari fer una precisió sobre els topònims que apareixen en aquest document del 1195. Evidentment, la vila de *Sancto Mateo* i els llocs de Vallibona, el Boixar i la Sénia encara no han estat fundats en aquest moment, però els cristians ja han batejat les diferents alqueries que deuen ser a l'origen de les noves pobles cristianes després de la conquesta. Aquest és un nou testimoni del coneixement que els feudals tenen de l'espai de frontera que separa els dominis cristians i els andalusins.

Mapa 2: El castell de Benifassà el 1195 segons la interpretació tradicional.
Font: Elaboració pròpia

ha l'excepció del lloc de Coratxà, que queda fora del document del 1233 segurament per una errada de l'escrivà.⁴¹

Tanmateix, hi ha la possibilitat d'articular una altra divisió del territori a partir de les laxes indicacions recollides en el dit document del 1195. En efecte, s'ha tendit a englobar els llocs de Castells de Cabres, Coratxà i Fredes en el districte del castell de Benifassà, tenint en compte que la línia que es traça a la fi del segle XII entre Vallibona i el Boixar recull aquests indrets. Ara bé, és també possible que la dita línia anés directament de Vallibona fins el Boixar sense rodejar els llocs esmentats fa un moment i, per tant, la zona d'influència del castell de Benifassà comprendria únicament els llocs de Rossell, Bel i Malgraner, a més de la vall on se situava la fortalesa andalusina, primer, i el monestir de Benifassà, després.⁴² Més encara, aquesta divisió del territori es complementaria quasi a la perfecció amb la que s'establí en la carta de donació del castell de Cabres que féu

41 Entre els que han enunciat aquesta teoria hi ha Betí (1909: 412); i García García (1950: 22-23). Per un altre costat, el fet que l'escrivà deixi fora de la donació del 1233 el lloc de Coratxà pot ser un dels motius que justifiqui les accions posteriors de Blasco d'Alagó i Jaume I. Aprofitant aquest descuit i en plena disputa per Morella, el noble, primer, i el monarca, després, concedeixen el dit lloc al monestir d'Escarç el 1234 i el 1235, respectivament. Aquestes donacions generen un conflicte entre ambdós monestirs que es manté obert fins el 1283, quan quatre àrbitres elegits pels abats de les dues comunitats monàstiques sentencien que Coratxà pertany a Benifassà. A canvi, però, el monestir valencià haurà de lliurar 15.500 sous jaquesos al cenobi català. Teniu més detalls de la disputa en Domènec (1984: 189-211); i Royo (2015: I, 419-429).

42 Un indret on es fundaran també la Pobra de Benifassà i Bellestar ja a mitjan segle XIII.

Mapa 3: Els castells de Cabres i Benifassà entre 1195 i 1210.

Font: Elaboració pròpia

Pere el Catòlic en favor d'Artal d'Alagó el 1210.

En efecte, dos anys després de la concessió de Benifassà al cavaller Guillem de Cervera, el mateix rei Pere el Catòlic fa donació a Artal d'Alagó, pare de Blasco, del *castrum numcupatum de Cabres, quod est situm iuxta Benihaçan, in capite Vallisbone, in frontiera Morelle*, i que tenia un districte que comprenia els llocs d'Herbés, Coratxà, la Penya de l'Aranyonal, Fredes i el Boixar (mapa 3).⁴³ Per tant, es pot veure que, abans de la conquesta, hi ha dues entitats –el castell de Benifassà i el castell de Cabres– i no només una, com interpreten els cristians després de l'ocupació. De fet, com es pot comprovar, la distinció del castell de Cabres amb els veïns de Benifassà i Morella és més que evident en aquesta divisió del territori i, en conseqüència, es pot pensar que formaven entitats certament autònomes les unes de les altres, amb uns districtes propis que mantindrien la seua vigència fins els anys de la conquesta cristiana.

Ja per últim, aquest darrer document del 1210 i la interpretació que se'n deri-

43 S'especifica que *cuiquidem castro de Cabres hos terminos in perpetuum assignamus: ab introitu calçate de Belle, extremo de Vinazan, iuxta caput serre Vallisbone, usque in caput eiusdem vallis, et vadit ferire de capite Vallisbone in fonte de Cubo, et de fonte de Cubi vadit ad Herber Medianum, et de Herbe Mediano vadit ad Coraian, et de Coraian vadit ad fundum de Arannonali, et de fundo eiusdem Arannonalis vadit terminus per Guardias de Maria, intus in Cova, et de Cova vadit terminus in serra de villari de Fredes, et de capite eiusdem villarii de Fredes vadit ferire in serram de Vinazan, et de illa serra vadit serra serra usque in calzadam de Biel*. AHN, Códices y Cartularios, 1.126-B, f. 89v-90v. Ha estat editat en Garcia Edo (2008: 161-162).

va sobre els límits dels castells andalusins ajuden a explicar la intensa colonització que posa en marxa Blasco d'Alagó a partir del 1233 en les terres de la Tinença, que hem esmentat adés. De fet, les seues accions d'assentament de pobladors se centren de manera exclusiva en el vessant nordoccidental dels dominis del monestir de Benifassà, és a dir, en el que seran els termes municipals de Fredes, Coratxà, el Boixar i Castell de Cabres després de la conquesta. A excepció de Bel, el noble no intervé en el costat oriental de la Tinença, això és, a la vall de Benifassà –on es comença a construir el monestir– i els llocs de Malgraner i Rossell, que s'enquadra dins del castell de Cervera, com es veurà tot seguit. Sembla, doncs, que Alagó focalitza la seua actuació en el territori adscrit a l'antic castell andalusí de Cabres, almenys segons la delimitació feta en la dita escriptura del 1210 i la interpretació articulada després de la conquesta, perquè el noble fa constar en les cartes de poblament respectives que les heretats que es concedeixen per a instal·lar els nous pobladors es troben *in termino de Castiel de Crabas*.⁴⁴ I l'argument que li permetia dur a terme aquest procés d'instal·lació de colons era contundent: més enllà de la donació al nou monestir de Benifassà, les terres del castell de Cabres pertanyien al noble per herència paterna i, doncs, tenia tot el dret d'engegar la colonització dins del seu patrimoni a terres valencianes.

Amb tot, s'ha de tenir també en compte que aquesta reconstrucció es fa sempre a partir de les fonts cristianes i, per tant, no es pot pretendre reflectir la realitat andalusina de manera fidedigna més enllà d'aquestes interpretacions. Bona mostra d'açò últim és que hi havia dubtes entre els contemporanis ja en el moment de delimitar els termes dels districtes musulmans, perquè el lloc de Bel havia estat situat en les zones d'influència dels castells de Benifassà i Cabres, respectivament. Ara bé, siguen més o menys ajustades a la realitat, allò cert és que les delimitacions que es fixen en tot aquest procés d'ocupació de l'espai anterior a l'ocupació del segle XIII són utilitzades com a referència per establir les fronteres dels senyorijs que s'organitzen després de la conquesta. Així, doncs, la lectura que els feudals fan del territori des de mitjan segle XII té una sèrie de repercussions en el procés de vertebració de l'espai i, com s'ha vist, de vegades realitzen interpretacions errònies o, millor dit, contradictòries que són a l'origen de complexes disputes a causa de les diferents interpretacions que en fan les parts interessades.

En efecte, després de la conquesta es pretén vertebrar la nova xarxa de senyorijs sobre l'antiga estructura dels *husûn* que articulava l'espai de la frontera septentrional, adaptant l'esquema fornit per la divisió andalusina. Tanmateix, els feudals introdueixen una sèrie de modificacions en la dita estructura que la desvirtuen quasi per complet. Per normal general, molts dels castells anda-

---

44 La referència a les respectives cartes pobla en la nota 38.

lusins no tenien la grandària que els atribuïen els cristians en el moment de realitzar el reconeixement dels seus termes i el que feien era incloure'n diversos en un de sol, sota uns límits únics i sota la capitalitat del centre més important, normalment associat a una fortalesa. D'aquesta manera, formaven estructures territorials més amples i també més ajustades a les seues concepcions, assimilant els districtes andalusins amb els senyorijs dels seus llocs d'origen, després d'introduir les modificacions pertinents.

Fet i fet, aquest és el cas analitzat del *hisn* de Morella, en el terme de la qual s'incorporen almenys els castells de Benifassà i Cabres. Tots dos, que tenen unes dimensions més reduïdes que el terme pertanyent a Morella, semblen tenir un districte privatiu propi en època musulmana, però això no evita que formen part del territori atribuït a les viles aragoneses i, posteriorment, a la vila de Morella. Existeixen, doncs, uns intents d'uniformització de les demarcacions territorials que encara fan més difícil poder esbrinar l'extensió originària dels castells andalusins, el grau de dependència que tenien els uns respecte dels altres abans de la conquesta –si és que existia alguna supeditació–, la funció que exercien en l'entorn més immediat i la interrelació dels castells més modestos amb els més importants.⁴⁵

7. L'organització del territori després de la conquesta del segle XIII

Després de l'expedició de la carta de donació del castell de Culla del 1213, sembla que les actuacions dels cristians sobre la frontera septentrional del Xarq al-Àndalus s'aturen o, almenys, aquesta és la imatge que transmeten els documents, perquè no hi ha cap altra informació relativa als castells andalusins de la regió fins l'inici de la campanya de conquesta dels anys trenta del segle XIII. Són dos els motius que ajuden a explicar aquesta paralització de l'avanç cristià. D'una banda, la colonització de les viles i els llocs fundats al sud d'Aragó i Catalunya requereix grans esforços, una empresa costosa que exigeix la mobilització de grans contingents de població, absorbeix totes les energies dels feudals i contribueix a detenir l'expansió més al sud.⁴⁶ De l'altra, després de la mort de Pere el Catòlic a la batalla de Muret el 1213, la dignitat reial recau en el seu fill Jaume, però és

45 Aquesta problemàtica d'organització del territori en els segles de domini andalusí ha estat abordada recentment per Torró (2012 a: 9-40; i 2012 b: 143-157).

46 Bona mostra de les exigències que imposa la colonització dels territoris fronterers és que els llocs més meridionals de l'extens terme general de Tortosa només són poblats en els anys immediatament anteriors i posteriors a l'ocupació de les terres del Maestrat i els Ports. En concret, Ulldesona, la Sénia i Alcanar reben les preceptives cartes de poblament el 1222, el 1232 i el 1239, respectivament. Teniu els documents en Font i Rius (1969: 340-341, 367-369 i 400-402).

encara un xiquet –només té cinc anys– i això genera una gran incertesa en la Corona d'Aragó, de manera que les campanyes de conquesta no es reprenen fins que el jove monarca comença a apaivagar les revoltes de la noblesa.⁴⁷

Després d'un primer intent que fracassa el 1225, quan Jaume I assetja Peníscola, la conquesta del futur regne de València es posa en marxa entre els darrers mesos del 1231 i els primers del 1232 amb la presa de Morella i, a les comarques dels Ports i el Maestrat, la campanya finalitza l'abril del 1234, amb la rendició definitiva dels musulmans de Xivert.⁴⁸ La desfeta de la feble estructura de poder implantada pels almohades i la contribució a la causa cristiana del darrer dirigent africà de València expliquen que, en poc més de tres anys, els castells que garantien la defensa de la frontera septentrional andalusina passen a mans cristianes, sense oposar cap mena de resistència.⁴⁹ Immediatament després de la rendició dels musulmans, s'engega un procés de reorganització del territori amb la finalitat d'emmotllar la realitat andalusina que troben els cristians als paràmetres que els són propis. En aquest context de bastiment d'un nou ordre agrari, s'articula una xarxa de senyoriis que serveix per estructurar l'espai, una malla senyorial que es construeix sobre l'antiga vertebració sarraïna.

Com s'ha apuntat més amunt, els cristians aprofiten l'estructura de la xarxa de *husûn* que hi havia a la regió per configurar el territori que han conquerit, de manera que prenen les teòriques traces dels castells d'època andalusina i, sobre aquesta base, construeixen els nous senyoriis. En conseqüència, quasi immediatament després de prendre el territori als musulmans, els feudals ja són capaços de delimitar les fronteres de les noves demarcacions.⁵⁰ Ara bé, també hem argumentat adés que, a l'hora de fixar les fronteres d'aquestes entitats, s'introdueixen una sèrie de modificacions que poden arribar a desvirtuar l'essència de l'organització musulmana. Fóra així o no en època andalusina, els nous districtes s'articulen sempre al voltant d'una plaça forta, que esdevé la capital d'una demarcació certament ampla. A més, cada fortalesa té un terme propi i, doncs, se li atorguen uns límits ben definits. Naixen, així, els castells de Peníscola, Cervera, Polpís, Xivert, les Coves, Ares, Culla i Morella –que engloba els castells de Benifassà i Cabres–, que passen a ser senyoriis amb una entitat pròpia i que

47 Una anàlisi més detallada del període de minoria de Jaume I en Sabaté (2011: 62-80).

48 Després de molts debats, sembla que es pot fixar la data d'inici de la campanya de conquesta del regne de València entre els darrers mesos del 1231 i els primers del 1232, segons argumentà Garcia Edo (2008: 59-77). Teniu la referència a la carta de rendició dels musulmans de Xivert en la nota 14.

49 De fet, no es pot parlar de guerra en un sentit estricte, perquè els dirigents dels castells andalusins opten per rendir-se al davant dels cristians, sense presentar batalla. Vegeu els detalls de la campanya de conquesta del Maestrat i els Ports en Royo (2017: 32-42).

50 Si recordem, el febrer del 1232, és a dir, molt poc després d'haver pres la plaça, Blasco d'Alagó ja assigna uns límits al castell de Morella i, un any més tard, el noble els confirma a la carta pobla de la vila. Consulteu la referència als dos documents en les notes 37 i 38.

Mapa 4: La xarxa de senyorijs de les comarques dels Ports i el Maestrat entre 1235 i 1239. Font: Elaboració pròpia

són repartits entre els diversos membres de la classe senyorial que participen en la conquesta.⁵¹

De la mateixa manera, dins de cada districte, es basteix una espessa malla de comunitats rurals, que vénen a substituir a les antigues alqueries andalusines. En concret, es funden al voltant d'una quarantena de pobles, que ocupen les millors zones agrícoles i esdevenen el primer esglaó en la xarxa de poblament de la regió. Hi ha, per últim, un procés de concentració de l'hàbitat, ja que molts dels vells emplaçaments andalusins s'abandonen i la població es concentra en les noves comunitats rurals, bastides sobre les alqueries musulmans més grans. Finalment, a cadascun dels centres rurals se'ls assigna un terme municipal propi. En efecte, a l'hora d'expedir les cartes de poblament, els senyors ja fixen els límits de les comunitats rurals, així que, a banda de les fronteres generals dels senyorijs, també hi ha un assaig de vertebració del territori a nivell local.⁵²

Com es pot imaginar, som al davant d'un procés de construcció i definició de l'espai i la societat rural que és força complex i, per tant, l'articulació progressiva del nou model social i territorial genera una infinitat de problemes. En la

51 El repartiment dels senyorijs en els anys posteriors a l'ocupació i la seua evolució al llarg del segle XIII en Sánchez Adell (1977).

52 Podeu trobar les cartes pobla dels llocs de les dues comarques en Guinot (ed.) (1991). Una visió més àmplia d'aquest complex procés, que s'allarga unes quantes dècades i que ací només ha estat esbossat en unes poques línies, en Royo (2017: 99-130).

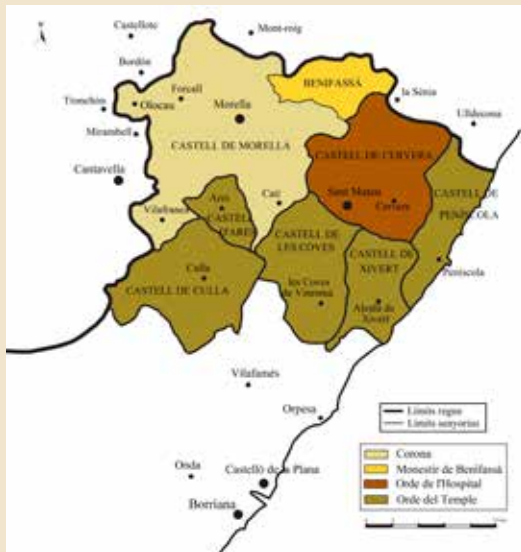
qüestió estrictament territorial, tot i l'interès per definir amb precisió els límits dels districtes castrals andalusins abans de la conquesta i d'aplicar-los després a les noves entitats territorials, és necessari concretar les particions entre els diferents senyoriis en un intens procés de discussió que comença en una data tan primerenca com el 1235. Immediatament després de posar fi a la campanya de conquesta de la regió, el noble Blasco d'Alagó i Hug de Follalquer, castellà d'Amposta i mestre de l'Hospital, ja han de signar un pacte per determinar la línia divisòria entre els castells de Morella i Cervera.⁵³

En aquest cas, els dos senyors no aborden la delimitació de tota la frontera de les dues entitats, sinó que només n'esclareixen la partició per un indret molt concret, com és el vessant que les separa per la banda de Xert i la Barcella. Es tracta de les zones ramaderes més importants del castell de Cervera, perquè precisament en els termes municipals d'ambdós llocs hi ha la serra del Turmell, un indret amb unes pastures de magnífica qualitat i també la muntanya que obri l'accés als ramats que puguen de la plana del Maestrat en direcció a les zones de pastura dels Ports, el Baix Aragó i també Benifassà. Al davant de la seua importància estratègica i aprofitant també la manca de particions més precises, Alagó havia intentat incorporar aquests espais al terme de Morella, a pesar d'haver establert els límits del seu senyoriu uns anys abans i deixar-los fora dels seus dominis. En conseqüència, s'origina un conflicte que ha de ser resolt l'endemà mateix de la conquesta i que, malgrat aquest primer pacte, seguirà ben obert fins la segona tercera del segle XIV (Royo, 2017: 64-79).

Aquest és el primer enfrontament documentat a terres valencianes per la fixació dels límits dels senyoriis, però no serà l'últim: en endavant, se succeeixen les controvèrsies entre els diferents senyors per l'establiment de les fronteres dels districtes, en un intens procés de discussió que s'allarga durant tot el segle XIII.⁵⁴ Ara bé, totes les disputes que apareixen al recer dels límits dels senyoriis serveixen per precisar les divisions entre unes demarcacions i les altres en espais estrictament locals, perquè les línies generals establerts en les dècades precedents a la conquesta es respecten en la gran majoria dels casos. De fet, l'entramat articulat en els anys de l'ocupació només experimenta dues transformacions substancials, que afecten al terme general de la vila de Morella. En concret, el 1271, el lloc d'Olocau és incorporat al regne de València per l'infant Pere i, ja el 1287, s'annexiona al terme general de Morella en qualitat d'aldea, de manera que

53 Arxiu del Regne de València (endavant, ARV), *Cancelleria*, 614, f. 13v. El document ha estat editat en Sánchez Almela (ed.) (1986: 370-371).

54 De fet, el 24% dels enfrontaments documentats entre els membres de la classe senyorial a les comarques dels Ports i el Maestrat en el segle XIII té a veure amb la fixació dels límits dels senyoriis (Royo, 2015: I, 305-307).

Mapa 5. Els senyorius de les comarques septentrionals valencianes entre 1303 i 1307. Font: Elaboració pròpia

conserva totes les prerrogatives municipals que la comunitat havia assolit.⁵⁵ Per la seua banda, a causa de les lluites suscitées entre els Alagó i els Anglesola per la possessió del castell de Culla, el lloc de Vilafranca és separat d'aquest districte entre 1270 i 1272 i, ja el 1303, s'integra en el terme general de Morella també com una aldea més, així que deixa de pertànyer al Maestrat i passa a formar part de la comarca dels Ports (Royo, 2016: 78-89).

A banda d'aquests dos casos, els altres castells del nord valencià no sofreixen cap transformació important en la seua composició després de la conquesta. Només el lloc de Rossell és objecte d'una àrdua disputa entre el monestir de Benifassà i l'orde de l'Hospital, que s'allarga entre 1244 i 1268. Durant aquest període, se succeeixen les negociacions entre les parts i les apel·lacions al davant del rei i del papa per tal de conferir validesa a unes argumentacions que són clarament contradictòries. Per un costat, els monjos cistercencs en reclamen la possessió perquè el lloc havia estat inclòs dins dels límits del castell de Benifassà

55 El castell d'Olocau havia estat considerat sempre dins la zona d'influència aragonesa i, de fet, romanía sota l'empar espiritual del bisbat de Saragossa. Bona mostra d'aquesta adscripció territorial és que, el 1232, quan es delimiten les fronteres del terme corresponent al castell de Morella, Olocau es deixa fora dels territoris que estan sota la influència de la vila, i això a pesar de pertànyer al noble Blasco d'Alagó, senyor de Morella. De la mateixa manera, en la primera definició de les fronteres del nou regne de València del 1261, el districte se situa fora d'elles, és a dir, pertany al regne d'Aragó (Guinot, 1995: 31). Més detalls de les vicissituds per les que travessa el lloc entre els segles XII i XIII en Royo (2015: I, 390-393). El document del 1271 en Guinot (ed.) (1991: 326-327); i el del 1287 en ACA, *Reial Cancelleria*, reg. 75, f. 7.

del 1195 i també els havia estat atorgat per Jaume I en la carta de dotació del monestir del 1233. Per l'altre, els hospitalers argumenten que el lloc formava part del *hisn* de Cervera abans de la conquesta, com bé posaven de manifest les cartes de poblament de les viles aragoneses de la segona meitat del segle XII –en les quals, Rossell no era comprès dins dels termes respectius– i, sobretot, els documents generats després de l'ocupació, és a dir, el reconeixement de les fronteres del castell de Morella del 1232, la carta pobla de la vila del 1233 i la partició entre els castells de Morella i Cervera del 1235.

Segons aquestes escriptures, el lloc de Rossell no forma part en cap moment dels dominis de Benifassà, sinó que, ans al contrari, s'insereix en el castell de Cervera. Més encara, el 1237, Hug de Follalquer atorga la preceptiva carta pobla a la nova comunitat rural i el monestir de Benifassà no s'hi oposa, o les protestes no han deixat constància.⁵⁶ Amb aquest darrer acte, hi ha, doncs, una sanció efectiva de la partició del territori i una certa condescendència de Benifassà en els primers temps, aspectes que dificulten la defensa de la postura dels monjos en les seues reclamacions. Finalment, el monestir no obté èxit en les seues reivindicacions i el lloc de Rossell manté la seua adscripció al castell de Cervera.⁵⁷

Aquest exemple de Rossell és força il·lustratiu de la dinàmica que existeix en les comarques septentrionals valencianes al llarg del segle XIII. L'articulació del nou sistema d'organització del territori genera una multitud de conflictes entre tots els senyors presents a la regió i, de fet, són freqüents les disputes entre els nobles i els ordes militars pels límits dels senyorius. La fixació de les fronteres de les noves entitats sorgides arran de la conquesta es discuteix de manera sostinguda, perquè la implantació d'un nou ordre agrari comporta la introducció d'uns paràmetres diferents d'interpretació del territori i, doncs, senyors, viles i comunitats rurals han de negociar amb els veïns l'establiment de les fronteres dels termes castrals i municipals segons els seus interessos. Tanmateix, tot aquest flux de discussió no introdueix modificacions substancials en l'estructura definida en les dècades precedents a la conquesta. Si bé és cert que contribueix a perfilar amb més nitidesa la seua vertebració, a l'hora de solucionar els conflictes es respecten les directrius establertes abans d'ocupar el territori i, gràcies a això, la xarxa de senyorius de les comarques dels Ports i el Maestrat assoleix una

---

56 En aquest document, el castellà d'Amposta declara que Rossell es troba *in termino de Cervaria i afronta de via qua movet de Caneto et pergit ad vilarem d'en Amigueto, et pergit per rivum de Ulldecona usque ad terminum de Benifaça, et cum Pena de Bel et in riva de Vallebona, et pergit per rivum de Cervol usque ad caminum de Caneto*. Vegeu-ne l'edició completa en Guinot (ed.) (1991: 123-125).

57 Això sí, per compensar la renúncia als possibles drets sobre el lloc, l'orde de l'Hospital lliura a Benifassà la possessió del llogaret de Xalamera, situat al terme de Tortosa, i la renda de 60 masmudines anuals que produeix (Betí, 1972: 107-114). Una anàlisi més detallada d'aquesta disputa en Betí (1920) i Royo (2015: I, 410-419).

configuració quasi definitiva durant els primers del segle XIV.⁵⁸

8. Reflexió final

Les idees esbossades en les pàgines precedents permeten definir a grans trets la gènesi de la frontera entre Catalunya, Aragó i València des de mitjan segle XII, un intens procés de conquesta i colonització que, a poc a poc, fa avançar els dominis cristians en detriment dels musulmans. Contràriament al que s'ha defensat de manera tradicional, la conquesta del futur regne de València que encapçala Jaume I a partir del 1231-1232 no és el primer acte d'un procés de conquesta dels regnes cristians del nord. De la mateixa manera, l'empresa tampoc no constitueix un pla aïllat i radicalment oposat a la tradicional política dels anteriors monarques de la Corona d'Aragó, dirigida envers Occitània. Ans al contrari, la documentació generada pels cristians del 1148 ençà permet argumentar que la conquesta del Xarq al-Àndalus del segle XIII és l'acte més important –i també final– d'un projecte d'expansió que té uns precedents ben sòlids des d'un centenar d'anys abans de l'inici de la campanya d'ocupació definitiva.

És lògic que l'últim episodi dirigit pel rei Conqueridor haja centrat les mirades dels especialistes –i també del públic general–, perquè és l'acte de més envergadura i constitueix l'origen del País Valencià actual. Tanmateix, quan Jaume I posà en marxa la seua empresa, feia aproximadament un segle que s'havia plantat una llavor que germina a mesura que passa el temps i, en darrera instància, dóna els seus fruits a partir del 1231-1232. Així, doncs, si volem entendre amb solidesa el procés de conquesta i colonització del regne de València al segle XIII, és necessari que dirigim la nostra mirada un centenar d'anys enrere, perquè durant tot aquest període es troben respostes a bona part de les qüestions que es plantegen després.

En aquest escenari, les comarques dels Ports i el Maestrat juguen un paper essencial, perquè són terra de frontera amb Catalunya i Aragó durant quasi cent anys i aquesta posició imprimeix una dinàmica que contribueix a diferenciar la regió de la resta del nou regne. A causa d'aquesta presència de la frontera, als Ports i el Maestrat hi ha una sèrie d'herències dels temps dels sarraïns que es conjuguen amb les innovacions introduïdes pels cristians abans i després de la conquesta, tot fins forjar un territori que té una articulació pròpia, plenament consolidada poc després de l'ocupació cristiana. Així, doncs, el sistema d'organització implantat pels andalusins, que es fonamenta sobre una atapeïda xarxa

---

58 Teniu una darrera anàlisi d'aquest complex procés de definició de la trama senyorial de les comarques septentrionals valencianes en Royo (2016 a: 78-89; i 2017: 49-100).

de *husûn* que tenen dimensions i funcions diverses, és aprofitat pels feudals després de la conquesta per tal de bastir la nova malla de senyorius que vertebrava el territori. Més encara, l'existència de les directrius musulmanes precedents contribueix a atorgar solidesa al projecte de constitució d'una xarxa de senyorius que assoleix una estructuració quasi definitiva poc després de la conquesta i que, des d'aleshores, perdura intacta al llarg dels segles, només amb la introducció de les mínimes modificacions que exigeixen els nous temps.

Existeix, doncs, una articulació del territori que té una tradició històrica ben notòria i que desmenteix les tesis defensades per la historiografia de manera tradicional. Fins el moment, l'opinió majoritària ha estat que el procés de conquesta i colonització del Dos-cents suposa un autèntic punt de trencament entre la societat andalusina i la cristiana, la qual només havia conservat alguns poques herències musulmanes. Res més lluny de la realitat, la ruptura és evident en alguns àmbits –per exemple, perquè els sarraïns són expulsats de bona part dels territoris que habitaven abans–, però hi ha molts altres elements bàsics procedents de l'època andalusina que es mantenen després de l'ocupació cristiana, encara que emmotllats als nous paràmetres. Tot plegat, aquesta continuïtat i les transformacions que s'introdueixen a partir del segle XIII contribueixen a donar una forta coherència territorial, social, econòmica i també política a les comarques septentrionals valencianes. Al seu recer, s'ha construït una identitat col·lectiva, consolidada per segles d'història, que només les darreres divisions administratives han aconseguit començar a esborrar.

Bibliografia

- BARREDA I EDO, PERE-ENRIC (1993): «Un antic document cristià del Castell de Culla: la donació del Mall (1204)». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXIX, p. 211-217.
- BAZZANA, ANDRÉ I PIERRE GUICHARD (1986): «Pour une "archéologie extensive"». En *Histoire et archéologie de l'habitat médiéval. Cinq ans de recherches dans le domaine méditerranéen et la France du centre-est*. Lió: Université de Lyon 2 i EHESS, p. 175-184.
- BAZZANA, ANDRÉ, PATRICE CRESSIER I PIERRE GUICHARD (1988): *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husûn du sud-est de l'Espagne*. Madrid: Casa de Velázquez.
- BETÍ BONFILL, MANUEL (1909): «Fundación del Real Monasterio de mojes cistercienses de Santa María de Benifazá». En *I Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Barcelona, p. 408-421.
- BETÍ BONFILL, MANUEL (1920): *Rosell. Pleito que por su dominio sostuvieron en el siglo XIII la Orden de San Juan de Jerusalén y el Real Monasterio de Benifazá*. Castelló de la Plana: Hijos de J. Armengot.
- BETÍ BONFILL, MANUEL (1972): *Morella y el Maestrazgo en la Edad Media*. Castelló de la Plana.
- BONET DONATO, MARIA (1994): *La Orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (s. XII-XV)*. Madrid: CSIC.
- CARUANA GÓMEZ DE BARREDA, JAIME (1952): «La Orden de Calatrava en Alcañiz». *Teruel: Revista del Instituto de Estudios Turolenses*, 8, p. 1-176.
- Crònica o Llibre dels feits*, edició a cura de FERRAN SOLDEVILA. Barcelona: Edicions 62, 1982.
- DÍAZ MANTECA, EUGENIO (1980): «Alfonso II

- hace donación del castillo de Olocau a la Orden del Hospital». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LVI, p. 51-53.
- DÍAZ MANTECA, EUGENIO (1988): «Colección de Cartas Pueblas, CXIV». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXIII (1988), p. 371-372.
- DOMÈNEC QUEROL, VICENT (1984): «La querella entre el Monasterio de Santa María de Benifazá y el Monasterio de Santa María de Scarp». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LX, p. 189-211.
- FONT I RIUS, JOSEP MARIA (1969): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Barcelona: CSIC-Instituto Jerónimo Zurita, Escuela de Estudios Medievales.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, JOSÉ ÁNGEL (1991): «Antroponimia en Navarra y Rioja en los siglos X a XII». En *Estudios de Historia Medieval en homenaje a Luis Suárez Fernández*. Valladolid, p. 175-191.
- GARCIA EDO, VICENT (2008): *Blasco de Alagón (ca. 1190-1239)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I-Fundació Blasco de Alagón.
- GARCIA GARCIA, HONORI (1950): «Real monasterio de Santa María de Benifazá». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVI, p. 19-35.
- GAZULLA, F. D. (1928): «La Orden del Santo Redentor». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, IX, p. 90-107, 157-160, 204, 212 i 370-375.
- GUICHARD, PIERRE (1976): *Un menut poble valencià durant l'època musulmana: Borriana*. Borriana: Ajuntament de Borriana.
- GUICHARD, PIERRE (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (s. XI-XIII)*. València: Universitat de València.
- GUINOT RODRÍGUEZ, ENRIC (1986): *Feudalismo en expansión en el norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del señorío de la Orden de Montesa, siglos XIII-XIV*. Castelló de la Plana.
- GUINOT RODRÍGUEZ, ENRIC (ed.) (1991): *Cartes de poblament medievals valencianes*. València: Generalitat València.
- GUINOT RODRÍGUEZ, ENRIC (1995): *Els límits del regne. El procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*. València: Edicions Alfons el Magnànim, Generalitat Valenciana.
- GUINOT RODRÍGUEZ, ENRIC (2012): *Los valencianos de tiempos de Jaime I. La formación de una sociedad feudal en el Mediterráneo del siglo XIII*. València: Tirant Humanidades.
- HUICI MIRANDA, AMBROSIO i MARÍA DE LOS DESAMPARADOS CABANES PECOURT (ed.) (1976-1988): *Documentos de Jaime I de Aragón*. València, 5 vol.
- LALIENA CORBERA, CARLOS (1987): *Sistema social, estructura agraria y organización del poder en el Bajo Aragón en la Edad Media (siglos XII-XV)*. Terol.
- LALIENA CORBERA, CARLOS (1995): «Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI y XII». En PASCUAL MARTÍNEZ SOPENA (coord.): *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*. Saragossa: Universidad de Valladolid-Universidad de Santiago de Compostela, p. 297-326.
- LEDESMA RUBIO, MARÍA LUISA (ed.) (1991): *Cartas de población del reino de Aragón en los siglos medievales*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- MARTÍN COSTEA, ANTONIO i ANTONIO SERRANO FERRER (1984): *Camarón. Historia y arqueología de una villa medieval y su entorno*. Terol.
- PAGAROLAS I SABATÉ, LAUREÀ (1984): *La Comanda del Temple de Tortosa*. Tortosa.
- PICA TORNÉ, MANEL (2015): «Santa Maria de Benifassà (1195-1262). El repartiment de la Tinença després de la conquesta feudal». *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 94, p. 54-73.
- ROYO PÉREZ, VICENT (2010): «Senyors i llauradors a Xert i la Barcel·la als segles baixmedievals». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXVI, p. 213-240.
- ROYO PÉREZ, VICENT (2015): *La construcció i la definició de la societat rural en el regne de València. Conflictes, mediacions de pau i arbitratges en les comarques dels Ports i el Maestrat (1232-1412)*. Universitat Jaume I: tesi doctoral inèdita, 2 vol.
- ROYO PÉREZ, VICENT (2016 a): *Vilafranca (1239-1412). Conflictes, mediacions de pau i arbitratges en una comunitat rural valenciana*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- ROYO PÉREZ, VICENT (2016 b): «La lucha por las rentas en la frontera septentrional valenciana. Los conflictos por el diezmo y la primicia en las comarcas de Els Ports y El Maestrat en el siglo XIII». *Medievalismo: Revista de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, 26, p. 247-279.
- ROYO PÉREZ, VICENT (2017): *Els orígens del Maestrat històric. Identitat, convivència i conflictes en una societat rural de frontera (s. XIII-XV)*. Benicarló: Onada Edicions.
- SABATÉ I CURULL, FLOCEL (2011): «Poder i territori durant el regnat de Jaume I. Catalunya i Aragó». En M.ª TERESA FERRER I MALLOL

- (dir.): *Jaume I. commemoració del VII centenari del naixement de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, vol. 1, p. 62-80.
- SÁNCHEZ ADELL, JOSÉ (1977): «El mapa político medieval en el norte castellonense». *Penyagolosa*, 14, s. n.
- SÁNCHEZ ALMELA, ELENA (ed.) (1986): *El "Llibre de Privilegis de la Villa de Sant Mateu" (1157-1512)*. Castelló de la Plana: Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.
- SÁNCHEZ GOZALBO, ÁNGEL (1933): «El castillo de Polpís». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, p. 457-460.
- TORRÓ ABAT, JOSEP (2006): *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- TORRÓ ABAT, JOSEP (2012 a): «La conquista del reino de Valencia. Un proceso de colonización medieval desde la arqueología del territorio». En JORGE A. EIROA (ed.): *La conquista de al-Andalus en el siglo XIII*. Murcia: Editum-Centro de Estudios Medievales de la Universidad de Murcia, p. 9-40.
- TORRÓ ABAT, JOSEP (2012 b): «Les regions orientals d'al-Àndalus abans de la conquesta catalano-aragonesa. Una visió general». *Catalan Historical Review*, 5, p. 143-157.
- UBIETO ARTETA, AGUSTÍN (1977): «Las sesmas de la Comunidad de Teruel». Teruel: *Revista del Instituto de Estudios Turolenses*, 57-58, p. 63-74.
- VIRGILI I COLLET, ANTONI (2001): *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València: Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València.